

Kulturni obtok in knjiga: Književnost, vednost, prostor in ekonomija (uvodni zaris)

Marko Juvan

Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, ZRC SAZU, Ljubljana, Slovenija
marko.juvan@zrc-sazu.si

Knjiga kot kulturni predmet posebne vrednosti z jezikovno strukturo besedil, katerih nosilec je, in bibliografskimi kodi, ki so ji lastni kot mediju, sodoloča literarnost. Vpliva na družbeni obtok diskurza, njegovo zvrstno diferenciranost in sistematizacijo. Konceptualna in prostorska struktura vednosti se materializira v knjižnicah (kot nahajališčih knjig ali knjižnih serijah). Knjižnice so križišča in zbirališča »bibliomigracij« (Mani) del različnega geografskega in zgodovinskega porekla ter kraji, ki nam omogočajo vzpostavljanje spoznavnih in ustvarjalnih interferenc med kulturnimi prostori, vpisanimi v knjižne fonde. Knjige evocirajo raznolike imaginarne prostorske modele, tudi globalnega, obenem pa so njihovi prostori fizični in pomenljivi. Medij knjige se od začetkov do današnje ekspanzije digitalne besedilnosti pojavlja v kontekstu ekonomij, ki določajo smer in širino prostorskega dosega z njim kodiranih sporočil. Zgodovina knjige se zato kaže kot polje, ki je v interesu primerjalne književnosti.

Ključne besede: zgodovina knjige / knjižnice / svetovna književnost / kulturni prostor / kulturni obtok

Knjiga, književnost, bibliografski kodi. Beseda *knjiga* tiči v besedotvorni podstavi slovenskega abstrakta *književnost*, od sredine 19. stoletja poimenovanja, ki se skupaj z besedami *slovstvo*, *leposlovje* in *literatura* nanaša na besedno umetnost. To trivialno slovnično dejstvo se – v družbi sorodnikov iz južnoslovanskih jezikov – tudi v svetovnem merilu uvršča med redke izraze, ki pojem literatura označujejo (tudi) po njenem osrednjem, v novem veku najbolj prepoznavnem in cenjenem nosilcu (prim. Kos 6–18). Že ta besedotvorno utemeljujoča predstava, po kateri literaturo tvori abstrakcija množstva knjig, nam daje misliti, da knjiga – vsaj z vidika enega, dveh ali treh (malih, obrobnih) evropskih jezikovnih sistemov – ni zgolj fizični nosilec literarnega besedila, ampak veliko več. Knjiga s svojim zgodovinsko vztrajnim pojavljanjem in prominentnostjo, kakršna ji

pritiče v nizu predmetnega, sodoloča literarnost besedila, saj prispeva k njenemu vzpostavljanju na ravni kulturne enote, ki ima posebno vrednost. Posedovanje knjig je bilo namreč stoletja označevalec kulturnega kapitala, pokazatelj družbeno-kulturne odličnosti ali vsaj izstopanja iz povprečja pretežno nepismenih, večinsko ubožnih predmodernih in zgodnjemodernih družb. Tudi v drugih jezikih, ki pojem literatura zvečine označujejo prek pomenskih podstav »beseda«, »pisanje«, »črka« in podobno, so raziskave na področjih t. i. bibliografije, zgodovine knjige, literarne sociologije in medijske teorije v zadnji tretjini 20. stoletja večkrat privedle do ugotovitve, da knjiga ni molčeča, inertna akcidenca literature. Ni le pasivni, naključni fizični nosilec (medij ali kanal) jezikovnega zapisa in z njim zakodirane semantike. Zgodovinske prakse njenega proizvodnje in obtoka so knjigo tudi kot predmet semiotizirale. Knjiga kot predmet je torej vpeta v diskurz, ki je razvil svojske kode, prek katerih spregovarjajo njen format, obseg, vezava, oprema, črkovni nabor, likovna oprema, velikost in kakovost tiska, kraj natisa itn. Pomeni, ki nam jih evocirajo ti označevalni sistemi – Jerome McGann jih leta 1991 v spisu *Textual Condition* imenuje »bibliografski kodi« (13–16, 52–61 itn.) –, med raznimi ravnanji s knjigo (pri njenem ustvarjanju, tisku, prodaji, branju, knjižničnem razvrščanju, kritiški obdelavi itn.) dopolnilno modulirajo govorico, ki vznikla iz jezikovnih označevalcev, strukturiranih v besedilo. Označevalci knjižnega koda v prepletanju z jezikovnim redom artikularajo diskurzivni smisel, ki se pripíše besedilu, kolikor je objavljen v knjigi (in ga še bolj izostrijo glede na njeno takšno ali drugačno fiziognomijo). Obenem bibliografski kodi nakažejo še žanrsko, tematsko ali metodološko področje, v katerega se dana knjiga umešča in v katerega koordinatah, opredeljenih znotraj širše sistematike vednosti, svoje pomenske učinke in funkcije še dodatno določi. O teh rečeh je eno vplivnejših opredelitev prispeval Roger Chartier v *Redu knjig* (*L'Ordre des livres*, 1992). Po njegovem so knjige »predmeti, katerih oblika sicer ne more vplivati na pomen besedil, ki jih prenaša, odloča pa vsaj o tem, kakšne so možne rabe teh tekstov in kakšna prisvajanja dopuščajo« (Chartier xi). Tehnični, vizualni in fizični atributi knjige so zgodovni: »Zgodovinarji literarnih del in zgodovinarji kulturnih praks ter delitev se bolj kot kdaj prej zavedajo, da materialne oblike proizvajajo pomenske učinke. V primeru knjige predstavljajo materialne oblike poseben red, ki je povsem različen od drugih načinov prenašanja bodisi kanonskih bodisi običajnih besedil.« (xi) V vsako delo so po Chartieru prek form in tem vpisane zgodovinsko določene družbeno-politične konfiguracije, po drugi strani pa knjižno posredovana dela gradijo ne le družbene vezi, ampak tudi posameznikovo subjektivnost (xii). Nikjer se to ne pokaže očitneje kakor v ureditvah knjižnic, v njihovi sistematiki formatiranja in vsebinskega raz-

vrščanja, ki je tudi vrednostno zaznamovana. Ne gre le za knjižnice kot fizične prostore, v katerih se zbirajo in sinhrono sobivajo knjige z različnih krajev in časov (gl. Latour), temveč tudi za knjižnice v prenesenem pomenu bibliografskih popisov, knjižnih serij, zbranih del (Chartier 91–133) ali sodobnih digitalnih repozitorijev (Darnton 43–58).

Knjižnice, obtoki in sistemi znanja, kraji (literarne) ustvarjalnosti. Pri knjižnicah v pomenu zbirk knjižnih ali periodičnih publikacij pa tudi pri domišljjskih bibliotekah v obliki metaknjig – te v prizadevanju za univerzalnost in sistematiko znanja druge knjige kompilirajo, enciklopedično povzemajo ali bibliografsko popisujejo – izstopata bodisi pomenljiva enakoličnost knjig, zvrščenih v zbirko, bodisi strukturirano vsebinsko povzetje mnogoterih volumnov v en sam knjižni izdelek. Oboje nakazuje povezavo med bibliografskim in jezikovnim nizom označevanja: istovetnost bibliografskega koda pri knjižno posredovanih besedilih, ki aktualizirajo jezikovne kode, signalizira ustrezno kategorialno homogenost. Preplet med bibliografskim in jezikovnim označevalnim sistemom zato učinkuje na vtis o enovitosti ali istovrstnosti del z vidika njihove tematike, metode, sloga, žanra, porekla, namembnosti, vrednosti itn. Tovrstnim bibliotekam, ki jih poznamo tudi na Slovenskem (od izgubljene enciklopedije sedemstotih eksemplrov *Viridarium exemplorum* Matije Kastelca iz 17. stoletja in Pohlinove bio-bibliografske metaknjige *Bibliotheca Carnioliae* iz leta 1803 do sodobnih knjižnih zbirk, kakršne so Knjižnica Klasje, Knjižnica Kondor ali Knjižnica revolucionarne teorije), so s teoretsko osvetljavo njihovih funkcij v redovih diskurza zgodovinsko sledili med drugimi Peter Burke (56, 92–105), Roger Chartier (102–131) in Bala Venkat Mani, ki med drugim obravnavajo *Speculum maius*, srednjeveško enciklopedijo Vincencija iz Beauvaisa iz 13. stoletja, Gessnerjevo polihistorško bibliografsko delo *Bibliotheca Universalis* (1545), 224 zvezkov Bibliothèque universelle des romans, ki so izhajali v Parizu v letih 1775–1789, ali zbirko svetovnih klasikov Universal-Bibliothek, ki jo je Anton Philipp Reclam začel izdajati v Leipzigu leta 1867.

Celo knjižnice kot otipljive, arhitekturno urejene notranjosti v poslopih vsebujejo univerzalne ali imaginarne razsežnosti. »Sanje o knjižnici, v kateri bi bilo zbrano vse nakopičeno znanje, vse kdajkoli napisane knjige, so se v različnih podobah pojavljale skozi vso zgodovino zahodne civilizacije,« poudarja Chartier in dodaja, da so se iz teh sanjarij oblikovale konceptualne podlage za graditev in ureditev velikih knežjih, cerkvenih in zasebnih knjižnic, motivirale pa so še iskanje redkih kodeksov in izdaj ali navdihovale arhitekturne načrte (94). Dejanske knjižnice bi torej po Foucaultu sodile med heterotopije (Foucault 217–221; prim. Mani 288),

v katerih se fizične prostorske danosti, navdihnjene z domišljajskimi ali tradicionalnimi podobami o tradicionalnih svetiščih in simbolih znanja, križajo z virtualnimi prostori, ki so jih razne dobe in kulture vpisale v besedilne svetove del, uvrščenih v knjižnične fonde. Kot nakazuje Reingard Nethersole, so knjižnice – imperialne, dvorske, plemiške, samostanske, univerzitetne, zasebne, javne, nacionalne itn. – umeščene v svoje empirične, lokalno obarvane družbene prostore. V njih pa se zbirajo zapisi iz širšega prostranstva raznorodnih dob in kultur, ki – z dejanji branja, urejanja, katalogiziranja in preučevanja knjig – evocirajo in sistematizirajo mozaik polihronnega svetovnega literarnega prostora; sleherna knjižnica je tako »vektor shranjevanja, prenosa, razširjanja, ohranjanja in *wechselseitige* oziroma součinkujoče izmenjave raznolikih glasov in polivalentnih znanj iz preteklosti in sedanosti« (Nethersole 307–308). Knjižnice so torej prehodni zbiralniki zapisov, izkušenj, znanj, razmišljanj in predstav, katerih obtoki prečijo časovne, jezikovne, družbeno-etnične in prostorske meje okolja, v katero so knjižnične zgradbe postavljene.

Robert Darnton poudarja, da knjižnice »nikdar niso bile skladišča knjig«, pač pa »so vedno bile in vedno bodo središča učenosti« (xv). To nedvomno velja za srednjeveške samostanske knjižnice, v katerih so redovniki knjige izmenjavali, zbirali, katalogizirali in študirali, poleg tega pa tudi prepisovali, iluminirali in pisali. V 12. in 13. stoletju so na Slovenskem ustanovili več samostanov, ki so bili s svojimi skriptoriji in knjižnicami vred vključeni v »vseevropsko redovno mrežo« (Golob 15). Cistercijanci, benediktinci, kartuzijanci, dominikanci, minoriti in frančiškani so skrbeli za dotok rokopisnih kodeksov iz francoskega, flamskega, nemško-avstrijskega, češkega in italijanskega prostora, tekste pa so tudi sami prepisovali, pisali, iluminirali in komentirali (na primer v 13. stoletju *Commendacio celle in Gesta sive religiosa preconia incliti ducis Leopoldi iz Jurkloštra in Liber certarum historiarum* Janeza Vetrinjskega s sredine 14. stoletja). Povezanost kakega ducata »samostanskih držav« na slovenskih tleh z Evropo se je kazala v besedilnem repertoarju in jeziku (zvečine je šlo za latinske nabožne spise), pa tudi v likovni izraznosti uvoženih ali v teh samostanih spisanih kodeksov, ki imajo pečat različnih šol: lombardijske, beneške, češke, flamske, švabske, salzburško-augsburške itn. (Golob 17–18). O poznejših obdobjih Peter Burke ugotavlja, da so ne le samostanske in univerzitetne, ampak tudi mnoge zasebne in javne knjižnice postajale središča ved, shajališča učenjakov, prostori za izmenjavo podatkov in diskusije, knjižničarji pa so od 17. stoletja naprej sodili med glavne posrednike in ustvarjalce znanj v mednarodni »literarni republiki«; Gottfried Wilhelm Leibniz je bil samo eden izmed mnogih učenjakov, ki so bili obenem bibliotekarji (Burke 27, 56). Med učene Slovence, ki so posedovali knjižnice in/ali delovali kot

bibliotekarji, so v 18. in 19. stoletju sodili Žiga Zois, Jernej Kopitar, Matija Čop in Franc Miklošič. Že prej, leta 1701, so Semeniško knjižnico kot prvo javno ustanovo te vrste na Slovenskem v duhu zgledov italijanskega humanizma ustanovili v Ljubljani ravno člani učenega kroga Akademije operozov, leta 1721 pa ji je imaginarno razsežnost, obarvano s katoliškim univerzalizmom in baročno-klasicističnim humanizmom, vdahnil in tvorno uresničil Giulio Quaglio, ko jo je poslikal z alegoričnimi freskami Modrosti, Vere, Upanja in Ljubezni ter z upodobitvami evangelistov, antičnih filozofov in pisateljev (gl. Vidmar; Smolik). Slovenske knjižnice so nasploh v pomanjšanem merilu sledile evropskemu razvoju (Munda 54–56): svoje biblioteke so imeli samostani, bogati plemiči (Auerspergi), polihistorji, učenjaki, filologi in mecenji (Valvasor, Peter Pavel Glavar, Zois, Čop), učene akademije, od leta 1747 naprej – skoraj dvesto let potem, ko so protestanti v Ljubljani odprli prvo javno knjižnico (1565) – tudi dežela Kranjska (Licejska knjižnica). Skupaj z Reingard Nethersole lahko sklenemo, da so knjižnice, pa naj bodo velike ali male, zasebne ali javne, dejanske ali zamišljene, »kraj, ki zgoščajo in beležijo tokove simbolnega in kulturnega kapitala, obenem pa nudijo orodja za dostop do njih«; so »vzlišča v omrežju čezmejnih kulturnih menjav« oziroma »shramba spomina svetovnih pisav« (Nethersole 309, 314).

Kot takšne so knjižnice s svojimi fondi, v katerih se iz doma in sveta stejajo znanja in umetnosti raznih obdobj, tudi prostor in vir literarne ustvarjalnosti. Michelu de Montaignu je mali knjižnični panoptikon, ki si ga je uredil v stolpu na svojem podeželskem posestvu, omogočil, da je z intenzivnim branjem in glosatorskim anotiranjem razmeroma skromnega fonda knjig zasnoval moderno verzijo topičnega mišljenja. Zunaj nadzora posvetnih in cerkvenih avtoritet in z drznim prečenjem disciplinarnih mej Montaigne v svojih *Essajih* avtonomno reflektira moralne zglede in učenost knjig iz različnih regij in dob, kar počne v žanru, ki ga je za tovrstno mišljenje moral sam izumiti (Burke 191–192; Juvan, »Esej« 174–177; Nethersole 308, 310). Po drugi strani so bile nekatere bogato založene zasebne knjižnice 18. in 19. stoletja zbirališča kozmopolitov evropske *respublice litterarum* in s tem tudi »rojstni kraj moderne ideje svetovne književnosti«; Goethejev delovni kabinet se je ponašal s 7.500 zvezki v več kot dvajsetih jezikih, v njem pa je bil zgoščen univerzum svetovnih znanosti, umetnosti in literatur (Nethersole 309). V pomanjšanem merilu je imela podoben svetovljanski značaj tudi osebna knjižnica Matija Čopa s svojimi 1.993 zvezki, samo da je bila bolj osredotočena na filologijo, estetiko in literarno zgodovino (prim. Juvan, »Svetovna« 119–120). Od osebne knjižnice njegovega prijatelja, pesnika Franceta Prešerna, pa se je do zapuščinske razprave ohranilo samo nekaj več kot sto knjig. Od vse njemu sodobne romantične literature je vsebovala le dela Byrona

in Thomasa Moora, veliko več je imel antične, srednjeveške in novoveške klasike. Morda tudi Prešernova intimna bližina z osebnimi knjigami nakazuje, zakaj je njegova romantika tako klasična. Očitno je Prešeren v dobi, ko naj bi po poenostavljenih tipologijah, ki jih med drugimi kritizirata Chartier (25–26) in Burke (179–182), že desetletja prevladovalo ekstenzivno branje, še precej praktical intenzivno branje. Kot pesnik se je učil od klasikov, podobno kakor na začetkih novega veka esejist Montaigne.

Prostori knjig in okna v svet. V zgornjih odstavkih se je pojavljala povezava med knjigo in prostorom, in sicer tako dejanskim kakor zamišljenim, virtualnim. Besedilni svetovi, ki ob pisanju in branju knjig mentalno vznikajo iz semantike jezikovnih struktur, predstavljajo in modelirajo virtualne prostore. Besedilni prostori so ikonični znaki, po Lotmanu tudi pomenski modeli kulturnega prostora, v katerem so bila literarna dela proizvedena ali pa se nanj znakovno nanašajo (prim. Juvan, *Literarna* 234–258). Mogoči svetovi besedil tako odslikavajo dejanske kraje, krajin, mesta, notranjosti, jih ustvarjalno preoblikujejo, montirajo in zlivajo, skušajo restavrirati njihovo preteklost oziroma si zamisliti njihovo prihodnost, medbesedilno razvijajo mitološke, umetne in literarne svetove iz tradicije, si izmišljajo utopična, fantazijska prizorišča itn. Vsako branje besedilno kodirana prizorišča po svoje aktualizira, jih navezuje na naša izkustva z dejanskimi, zamišljenimi ali medijsko, umetniško že predstavljenimi prostori. V mentalnem procesu sopostavljanja virtualnih prostorov s spominsko priklicanimi ali trenutno doživljanimi izkustvenimi kraji se porajajo mešani, palimpsestni, hibridni prostori (Juvan, *Literarna* 248–258). Takšne »heterotopije« (Foucault 217–223) so še posebej opazne zaradi tistih virtualnih prizorišč, ki z »migracijo knjig« (Mani) bodisi pripotujejo k nam iz drugih, časovno ali zemljepisno oddaljenih krajev bodisi ikonizirajo lokacije kulturne drugačnosti. Ko je na primer Johann Wolfgang Goethe tajniku Eckermannu pri obedu v svojem domačem weimarskem salonu leta 1827 slikovito poročal o fiktivnih prostorih, kakor jih je doživljal ob branju prevoda nekega kitajskega romana (menda ga je dobil iz bližnje vojvodove knjižnice), je ob tej »zahodno-vzhodni« heterotopiji – z njo si je omogočil dvožariščno refleksijo tujega sveta v svojem in svojega sveta v kulturni drugosti – izrekel svojo najslavnejšo izjavo o svetovni književnosti (prim. Eckermann 249–251). Stiki med besedilno posredovanimi prostori, ki se pred nami pojavljajo kot »okna v svet«, torej očitno vzpostavljajo tudi hermenevitično zavest o svetovnem literarnem prostoru (prim. Damrosch 15–17, 281–300).

Knjiga pa ne vsebuje zgolj virtualnega prostora. Že beseda *volumen*, ki jo uporabljamo v pomenih »prostornina« in »knjižni zvezek«, izvira

pa iz oznake za papirusni zvitek (Kirby 276), razodeva predstavo o knjigi kot otipljivem predmetu, katerega prostor očrtujeta format in obseg. Empirična dimenzija pisave in linearnost označevalcev, ki s svojimi rekurencami in členitvijo tvorijo virtualne prostorske paradigme pomenjanja, vplivata na logiko branja. O tem priča na le epistemološki premik, ki se je v 1. stoletju pr. n. št. dogajal pri prehajanju iz »neskončnih« papirusnih ali pergamentnih zvitkov v »diskontinuirane« liste, uvezene v knjižne kodekse, ampak celo manjša, a vznemirljiva sprememba, ki so jo po uvedbi tiska doživljali bralci, ko so se morali navajati na to, da so nekdanje tekoče besedilo zdaj razčlenjevali odstavki (prim. Chartier 17–18). Knjiga kot »volumen« je torej sama telo s prostornino, prostor pa tudi zavzema, s čimer se odpira vprašanje, kje in kako hraniti ter urediti zapisano ali natisnjeno vednost. Z vprašanji prostorskih vrzeli, funkcionalnega in smiselnega razporeda knjižnega gradiva, predvsem pa prenapoljenosti in prostorskih stisk, v katerih se materializirata kopičenje in kaotično preobilje informacij, so se spoprijemale knjižnice skozi vso zgodovino, od ptolemajske kraljeve biblioteke v Aleksandriji prek Borgesove izmišljive *Babilonska knjižnica*, alegorije stvarstva, do slehernikove sodobne zasebne knjižnice, o kateri stvarno in duhovito piše Georges Perec (»Opazke«). Po vprašljivih kampanjah državnih in univerzitetnih knjižnic, da se prenapoljenosti rešijo s snemanjem tiskov na mikrofilme, katerih trajnost in uporabnost sta v primerjavi s papirjem vse prej kot obetavni, so šele digitalizacija gradiv na papirnih in pergamentnih nosilcih, sodobni razvoj elektronske besedilnosti, e-knjige in postopno tržno prevladovanje »rojeno digitalnih« del temeljito spremenili prostorske pogoje za arhitekturo knjižnic: ker elektronski medij besedilo odveže od določljivega nahajališča in od telesnosti trajnega tvarnega nosilca, tudi knjižnica v prenovljeni podobi digitalnega repozitorija na medmrežju ostaja brez sten (prim. Darnton 43–58, 109–129). S prostorsko neomejeno, vsepovsodno (ne pa nujno tudi prosto, neplačljivo) dostopnostjo do virtualnih besedil iz e-repuzitorijev, digitalnih knjižnic in knjigarn ter institucionalnih, družabnih ali osebnih spletišč je nedvomno skopnela institucionalna avtoriteta, ki so jo skozi stoletja imele knjige in knjižnice pri posredovanju, diseminaciji znanja. Še pred poldrugim stoletjem je državno-nacionalni prestiž bibliotek in svetost vknjižene učenosti, ki so jo biblioteke varovale, simbolizirala arhitektura z očitnimi reminiscencami na katedrale, grške templje in sorodne prostorske podobe častitljivega duhovnega izročila (Nethersole 308).

Knjiga, kulturni transfer, ekonomija, svetovni prostor literature.

Čeprav je telo rokopisne ali tiskane knjige videti negibno, se v materialni in jezikovno-simbolni strukturi tega artefakta utelešajo menjave in prenosi

materialov, gibanja znakovnih kodov, tehnik in poklicnih opravil, ki so v minulih tisočletjih povezovali dežele, regije, celine (prim. Kirby 275–276). Knjiga torej ni le predmet kulturnega transferja, ampak sama na sebi njegov proizvod, artefakt, izdelan po zaslugi stikov med kulturnimi prostori. Kot se lahko poučimo iz leksikonov (gl. Munda 8–14), je naša, latinična pisava, utemeljena na antičnem grškem alfabetu, izpeljava feničanske glasovne pisave, zasnovane najbrž že v 17. stoletju pr. n. št. Papir, ki so ga Kitajci izumili verjetno že v 2. stoletju pr. n. št., so v 8. stoletju spoznali Arabci in ga v 12. stoletju prinesli v Španijo, od koder se je hitro širil po Evropi in zaradi cenenosti izpodrival pergament. Litografski in ksilografski tisk na matricah, znan Kitajcem v 9. stoletju, je bil prenesen v Evropo v 11. stoletju. Tisk s premičnimi črkami, ki so ga v 11. stoletju prav tako poznali na Kitajskem in v Koreji, pa je zavzel svet po zaslugi Gutenbergovih inovacij s sredine 15. stoletja in njihovih poznejših tehnoloških izboljšav, pa tudi zaradi trgovske in gospodarske moči evropskih imperijev. Vezava listov v kodeks je začela spodrivati papirusne in pergamentne svitke od 1. stoletja pr. n. št. naprej, še bolj pa v zgodnjem krščanstvu. Rokopisna knjiga je bila do iznajdbe tiska poglavitni nosilec različnih žanrov besedil predvsem po zaslugi omrežja evropskih srednjeveških samostanov in njihovih skriptorijev (prim. Munda 11).

Pisanje in knjiga sta bila že na svojih izvorih nosilca in posrednika vrednosti, s tem pa dobesedno vpeta v ekonomijo. Pisava se je začela s koncem nomadskega nabiralništva in lovstva, z ustalivitvijo skupnosti na nekem ozemlju. Po Andrewu Robinsonu so najstarejši pisni spomeniki okrog 4. tisočletja pr. n. št. nastali v Mezopotamiji prav iz ekonomskih potreb. Ti zapisi so reševali nezanesljivi spomin s trajnejšo, znakovno fiksirano evidenco dobrin, njihove menjave in gospodarjenja z njimi (Robinson 36). Pisava, njene vsebine in nosilci so bili z vrednostjo in menjavo povezani še drugače kakor po svojem ekonomskem izvoru. Zapisano je bilo predvsem tisto, kar se je zdelo vredno ohraniti, prenesti, večkrat vzeti v misel ali (po)govor, tisto, kar je bilo dovolj izjemno ali pomembno, da lahko preseže omejitve časa in prostora, v katerem se je pojavilo in minilo. Ker večini pisanja in branja ter razpolaganje z notirano vednostjo nikdar niso bili dostopni vsem, so se pogosto vezali na družbene položaje in vloge, ki so zastopali in izražali politično moč, kulturno avtoriteto in prestiž ali pa so tem instancam služili kot atribut. Po drugi strani pa so svojo menjalno vrednost imeli tudi fizični nosilci zapisov, čeprav je ta skozi tisočletja počasi padala, medtem ko je njihova uporabna vrednost naraščala: redki in dragoceni papirus je nadomestil dostopnejši pergament, tega še cenejši papir, redke rokopise pa v novem veku vse množičnejši tisk, unikatne in bogato okrašene vezave so izpodrile serijske itn. (prim. Kirby 275–276). Knjiga in njeni predhodniki

so bili tako zaradi svoje vsebinske kakor tudi snovne vrednosti obravnavani kot blago, predmet menjave, prometa in trgovanja. Na ta način je knjiga povezovala jezikovno, civilizacijsko in etnično različne kulturne prostore.

Medkulturni obtok oziroma blagovna menjava zapisov, tekstov, artefaktov, predmetov, praks, idej, oblik in medijev je znana od prvih civilizacij, ki so uporabljale pisavo. Zavest o svetovnem prostoru in medsebojno odkrivanje in spoznavanje civilizacij pa je prav tako proces, ki ga lahko v evropskih in azijskih kulturah spremljamo vsaj od srednjega veka naprej (Burke 79–80). Kopenske in pomorske trgovske poti so bile pogosto glavni kanali, prek katerih je med deželami in celinami potovalo ne samo blago, temveč tudi knjige in novice; promet s knjigami si je utrl svoje lastne mednarodne poti (Burke 78; Briggs in Burke 22–23). Menjave med kulturnimi prostori so torej potekale na treh soodvisnih ravneh: prek blaga, kulturnih artefaktov in vanje vpisane vednosti, izkušnje. »Geografija znanja« kaže, da so v novem veku poti za rokopise in knjige, ideje in predstave vodile v večja evropska središča, zlasti v pristanišča in prestolnice imperijev; od tod so se cepile in širile naprej na obrobja Evrope (Burke 55–70). Mesta, kot so Benetke, Amsterdam, Pariz in London, so s svojimi političnimi, gospodarskimi in kulturnimi institucijami, med katerimi so pomembno vlogo igrale knjižnice, postala »središča preračunavanja« (Latour; Burke 75–76). Njihov kulturni kapital je bil obenem posledica in legitimizacijska podpora ekonomske, politične in cerkvene moči. V njih se je kopičilo blago, dragoceni in eksotični predmeti, teksti in knjige. Informacije z oddaljenih koncev zemeljske oble so knjižnice, akademije, muzeji in podobne institucije strokovno obdelovale, sistematizirale in prilagajale domačim kategorialnim sistemom; tako predelana znanja so prek svojih medijev, knjižnega trga in socialnih omrežij širile naprej, na obrobja (Burke 75–110). Potopisi, enciklopedije, atlasi, slovarji, novice in literarni teksti, ki so temeljili na znanjih in izkustvih z različnih koncev sveta, so po teh poteh dosegali tudi obrobja Evrope. S presajanjem tujih virov so bogatili repertoarje sprejemajočih kultur in s tem omogočili, da so se evropske tradicije prenavljale z novimi predstavami, formami in znanji. Vplivali so na razvoj disciplin od arheologije in antropologije do geografije in primerjalnega jezikoslovja. Ob teh virih so se napajale tudi evropske književnosti in umetnosti s svojimi pustolovskimi in zgodovinskimi sižei, eksotičnimi stereotipi, orientalistično imaginacijo, alegoričnostjo in dekorativnostjo, zanimanjem za vzhodnjaško modrost in še čim. Očitno je torej, da se je zavest o svetu oblikovala v Evropi že veliko pred vpeljavo pojma svetovna književnost, in sicer tudi po zaslugi knjig in njihove »ekonomije kulturnih prostorov«.

Ekonomске metafore, s katerimi je Goethe v letih 1827–1831 večkrat označeval svoje videnje svetovne književnosti in ki jih je meddiskurzivno

oprli na Smithovo *Bogastvo narodov* (1776), sta 1848 teoretsko razvila Karl Marx in Friedrich Engels v *Komunističnem manifestu*, čeprav le kot skico, iz katere pa danes črpajo teorije svetovnega sistema (prim. Habjan; Juvan, »Svetovni«). Goethe je novo dobo svetovne književnosti doživel kot nastajajoče svetovno tržišče kulturnega blaga; kot nadnarodno omrežje svetovljanskih pisateljev in učenjakov; kot porast mednarodne menjave knjig, literarnih del, tem, form in idej; kot okna v kulturno drugačnost; kot neizčrpen repertoar, iz katerega se svobodno napaja in prenavlja ustvarjalnost modernega klasika; kot sredstvo za uveljavljanje kozmopolitskega humanizma, medkulturnega razumevanja in politike miroljubne koeksistence; kot priložnost polperiferne, domnevno zamudniške literature, da se uveljavi in postavi ob bok narodom z daljšo, bogatejšo in mednarodno priznano literarno tradicijo. Mnoge od teh razsežnosti so lastne tudi današnjemu svetovnemu literarnemu sistemu, a zdi se, da med njimi vse bolj prevladuje ekonomska. Kot meni Ann Steiner, »svetovno književnost opredeljujejo in poganjajo sile in strukture knjižne trgovine, ki se sekajo z medijskim trgom« (Steiner 316). Po njenem današnji »knjižni trg sestavlja kombinacija ogromnih [transnacionalnih, op. M. J.] medijskih družb in tisoče malih založnikov, tiskov na zahtevo, spletnih publikacij in drugih načinov širjenja literature prek meja« (323).

Zgodovina knjige, bibliomigracija in primerjalna književnost. Z večino tem, s katerimi sem očrtal teritorij pričujoče številke *Primerjalne književnosti*, se ukvarja zgodovina knjige. To (trans)disciplino Robert Darnton, eden njenih protagonistov, razume kot »družbeno in kulturno zgodovino komunikacije prek tiska«, ki se ukvarja z vprašanjem, kako »so se ideje posredovale s tiskom« in kako je »tiskana beseda vplivala na misel in vedenje človeštva v zadnjih petstotih letih« (Darnton 176). Zgodovina knjige je transdisciplinarno področje, ki z vidikov bibliografije, sociologije, zgodovinskih disciplin, literarne vede in še nekaterih strok preučuje celoten »krogotok komuniciranja« prek tiskanih medijev (od avtorjev prek tiskarjev in založnikov do knjigostržcev in bralcev) pa tudi razmerja tiskane komunikacije z okoljem drugih sistemov, vse od ekonomskega, družbenega in političnega do kulturnega (Darnton 180). Darnton je izoblikoval tudi izhodišče za razmislek, kako knjige s svojim obtokom povezujejo kulturne prostore in kako lahko to pojavnost preučujemo:

Knjige kot takšne ne spoštujejo ne jezikovnih ne nacionalnih omejitev. Pogosto so jih napisali avtorji, ki sodijo v mednarodno literarno republiko, stavili tiskarji, ki niso delali v materinščini, prodajali knjigostržci, ki so delovali prek narodnih mej, brali pa v enem jeziku bralci, ki so sicer govorili drug jezik [...]. Zgodovina knjige mora biti po merilu mednarodna, po metodi pa interdisciplinarna. (Darnton 205–206)

Primerjalna književnost je s tega stališča legitimen partner zgodovine knjige (velja pa tudi obratno) v vseh primerih, ko se raziskava ukvarja s transnacionalno »geografijo vednosti« (Burke 55) in sledi mobilnosti akterjev, praks, materialov, tehnologij in vsebin, povezanih s knjigo. Kot priča med drugim slovenska reformacijska književnost s Primožem Trubarjem, Jurijem Dalmatinom in Adamom Bohoričem, knjige marsikdaj pišejo razseljeni avtorji, ne tiskajo se tam, kjer so ustvarjene in kjer naj bi jih brali, za njihovo produkcijo so potrebni uvoženi materiali in tuji kapital, prek knjižnega trga in drugih oblik menjave – včasih skrivne in ilegalne – pa lahko dosegajo tudi oddaljena, nepredvidena občinstva.

Bala Venkat Mani je na konferenci *Knjiga: ekonomija kulturnih prostorov*, ki smo jo priredili novembra 2010, utemeljeval tezo, da »določeni trenutki v globalni kulturni zgodovini tiska prispevajo k 'izdelovanju' svetovne književnosti« (Mani 285). Svetovne književnosti bi ne bilo brez tega, kar Mani imenuje »bibliomigracija«. Izraz mu pomeni najprej fizično preseljevanje knjig kot kulturnih objektov med različnimi zemeljskimi točkami. V ta okvir bi lahko umestili knjižni promet in trgovanje med kraji, deželami in celinami ter zbiranje, urejanje in shranjevanje knjig v različnih knjižnicah. Mani pa »bibliomigracijo« razume tudi v bolj figurativnem pomenu, kot »virtualno« mobilnost vsebin, posredovanih prek »fizične« mobilnosti knjižnega medija (Mani 289). Sem pa bi sodil mednarodni obtok reprezentacij, virtualnih prostorov, struktur znanja in občutenja, se pravi prevajanje knjižnih vsebin, njihovo prilaščanje, uporaba, obdelava in ustvarjalno predelovanje. Primerjalna literarna zgodovina bi se zato pri preučevanju razvoja svetovnega sistema medliterarnih razmerij morala intenzivneje ukvarjati s tiskano knjigo kot medijem, ki s svojimi jezikovno zakodiranimi vsebinami in bibliografskimi kodi uravnava ekonomiko simbolnih menjav med kulturnimi prostori.

LITERATURA

- Briggs, Asa, in Peter Burke. *Socialna zgodovina medijev: Od Gutenberga do interneta*. Prev. Marjan Sedmak. Ljubljana: Sophia, 2005.
- Burke, Peter. *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot*. Cambridge: Polity, 2000.
- Chartier, Roger. *Red knjig: Bralci, avtorji in knjižnice v Evropi med 14. in 18. stoletjem*. Prev. Saša Jerele, spremna beseda Maja Breznik. Ljubljana: Sophia, 2011.
- Damrosch, David. *What Is World Literature?* Princeton: Princeton University Press, 2003.
- Darnton, Robert. *The Case for Books: Past, Present, Future*. New York: Public Affairs, 2009.
- Eckermann, Johann Peter. *Pogovori z Goethejem*. Prev. Josip Vidmar. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1959.
- Foucault, Michel. »O drugih prostorih (predavanje)«. Prev. Vojislav Likar. M. Foucault, *Življenje in prakse svobode: Izbrani spisi*. Predgovor Alain Badiou, ur. Jelica Šumič-Riha, prev. Jelka Kernev Štrajn idr. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007. 214–223.

- Golob, Nataša. *Manuscripta: Knjižno slikarstvo v srednjeveških rokopisih iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani*. Ljubljana: ZIFF, NUK in Narodna galerija, 2010.
- Habjan Jernej. »Analiza svetovnih sistemov in formalizem v literarni zgodovini«. *Slavistična revija* 59.2 (2011): 119–130.
- Juvan, Marko. »Esej in interdiskurzivnost: Vednost med singularnostjo in *sensus communis*«. *Primerjalna književnost* 33.1 (2010): 167–182.
- . *Literarna veda v rekonstrukciji: Uvod v študij literature*. Ljubljana: LUD Literatura, 2006.
- . »Svetovna književnost na Kranjskem: Transfer romantičnega svetovljanstva in oblikovanje nacionalne literature«. *Primerjalna književnost* 34.3 (2011): 107–126.
- . »Svetovni literarni sistem«. *Primerjalna književnost* 32.2 (2009): 181–212.
- Kos, Janko. *Literatura*. Ljubljana: DZS, 1978.
- Kirby, John T. "The Great Books." *The Routledge Companion to World Literature*. Ur. Theo D'haen, David Damrosch in Djelal Kadir. London in New York: Routledge, 2011. 273–282.
- Latour, Bruno. »Ces réseaux que la raison ignore – laboratoires, bibliothèques, collections«. *La pouvoir des bibliothèques: La mémoire des livres dans la culture occidentale*. Ur. Christian Jacob in Marc Baratin. Pariz: Albin Michel, 1996. 23–46.
- Mani, Bala Venkat. "Bibliomigrancy: Book Series and the Making of World Literature". *The Routledge Companion to World Literature*. Ur. Theo D'haen, David Damrosch in Djelal Kadir. London in New York: Routledge, 2011. 283–296.
- McGann, Jerome J. *The Textual Condition*. Princeton: Princeton University Press, 1991.
- Munda, Jože. *Knjiga*. Ljubljana: DZS, 1983.
- Nethersole, Reingard. "World Literature and the Library". *The Routledge Companion to World Literature*. Ur. Theo D'haen, David Damrosch in Djelal Kadir. London in New York: Routledge, 2011. 307–315.
- Perec, Georges. »Opazke o umetnosti in načinu v razvrščanju knjig«. Prev. Suzana Koncut. Perec, *Čitanka*. Ur. Suzana Koncut. Maribor: Litera, 2009. 107–115.
- Pohlin, Marko. *Krajska grammatika. Bibliotheca Carnioliae*. Prev. Jože Stabej in Luka Vidmar. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.
- Robinson, Andrew. "The Origins of Writing". *Communication in History: Technology, Culture, Society*. Ur. David Crowley in Paul Heyer. Boston: Allyn and Bacon, 2003. 36–42.
- Smolik, Marijan. *Semeniška knjižnica*. Celje in Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2010.
- Steiner, Ann. "World Literature and the Book Market". *The Routledge Companion to World Literature*. Ur. Theo D'haen, David Damrosch in Djelal Kadir. London in New York: Routledge, 2011. 316–324.
- Vidmar, Luka. »'Ad usum publicum destinata': O javnem značaju Semeniške knjižnice v Ljubljani«. *Zgodovinski časopis* 62.1–2 (2008): 187–202.